



شورای عالی حوزه علمیه قم
مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران

مقاله ی پایانی سطح ۲ (کارشناسی)
مدرسه علمیه ی زهرا ی اطهر (سلام الله علیها)
شهرستان مشهد

موانع و راهکارهای رشد اقتصادی از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)

استاد راهنما:
سرکارخانم طاهره آشفته یزدی

استاد داور:
سرکارخانم رحمت آبادی

گردآورنده:
سعیده پهلوان

تاریخ دفاع:
۹۴/۷/۲۸

چکیده

این پژوهش با عنوان موانع و راهکارهای اقتصاد از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، با هدف شناخت دیدگاه و رهنمودهای ایشان باموانع و راهکارهای اقتصاد سالم، نوشته شده است. در این مقاله، در مورد معنای اقتصاد و عوامل و موانعی که موجب می شوند انسانها از زندگی در رفاه و آسایش محروم شوند، بحث شده و سپس راهکارهایی را برای بهبود وضعیت اقتصادی افراد جامعه، از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، با زبانی ساده ارائه نموده تا همه ی افراد بتوانند شناخت مختصری نسبت به دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، در این مورد پیدا کنند. در این تحقیق از کتب روایی معتبر و کتب تخصص اقتصاد و کتب اخلاقی استفاده شده است.

کلیدواژه ها: اقتصاد، روزی، صحیفه سجادیه، مالکیت

مقدمه

اقتصاد به معنای میانه روی و اداره ی عاقلانه ی هزینه و درآمد، می باشد. از ابتدای خلقت تاکنون، زندگی بشر با این مهم گره خورده است. بنابراین باید اصول و قوانین این موضوع، از منبعی جامع و کامل گرفته شود تا نتایج کار از محور درست حق، خارج نشود. دین مبین اسلام بهترین برنامه را برای این مطلب طراحی نموده است و معصومین (علیهم السلام) به عنوان الگوهای عملی، این موارد را به انسانها آموخته اند. در این تحقیق سعی بر این بوده است که موانع و راهکارهای اقتصاد سالم را از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، بیان شود. امید است که بتوانیم با آموختن و بکارگیری این آموزه ها، در زندگی خود، قدمی برای بهبود وضعیت اقتصادی جامعه ی خود و در مرحله ی بعد، جوامع دیگر برداریم.

باتشکر

مفهوم شناسی اقتصاد

علم اقتصاد یعنی: علم تخصیص بهینه منابع کمیاب به منظور تولید کالاها و خدمات مورد نیاز انسان برای مصرف در حال و آینده است.^۱

اصطلاح علم اقتصاد اسلامی عبارت است از: بررسی محدوده ای از مطالعات که بر فرض وجود اصول موضوعه اسلامی در محیط اجتماعی - سیاسی - قانونی و وجود نظام ارزش ها و اخلاقیاتی که رفتار اقتصادی زنان و مردان را در جامعه اسلامی هدایت می کند، مبتنی است.^۲

اقتصاد اسلامی بخشی از یک برنامه کلی اسلام برای زندگانی انسان ها محسوب می گردد. اصولا هدف اسلام براندازی وضع نامطلوب و به دنبال آن ایجاد روابط صحیح اجتماعی است؛ پس اسلام برای زندگانی اقتصادی مردم یک برنامه مشخص ترسیم نموده و از انسانها می خواهد که طبق آن اصول زندگی اقتصادی خویش را سامان دهند.^۳ معصومین (علیهم السلام) به عنوان الگوهای عملی، دستورات دین را برای انسانها تبیین می کنند. در این پژوهش موانع و راهکارهای اقتصاد از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)، بیان خواهد شد.

از امام زین العابدین (علیه السلام) در کتاب ارزشمند صحیفه سجادیه، توصیه ها و مطالب مهمی در غالب دعا و درخواست از خداوند متعال در مورد احتیاجات اقتصادی بشر، یادآوری شده است که تحت عناوینی مانند: اقتصاد، طلب باران، رفع خشکسالی، اسراف، فقر و نیازمندی، زکات، بدهکاری، گرانی و طلب ثروت دسته بندی شده است. در دنباله ی بحث از اقتصاد، شناخت مفهوم مالکیت، ضروری است؛ بنابراین در این جا، این مطلب توضیح داده می شود.^۴

تعریف مالکیت: اصطلاح مالکیت عبارت است از: رابطه اعتباری اختصاص بین ثروت (کالا) و شخص (حقیقی و حقوقی) به عنوان اینکه حق تصرف و سلطه بر آن را دارد، بنابراین که فقط او حق سلطه بر آن مال را داشته و می تواند دیگران را از تصرف منع کند. مبحث مالکیت در نظام اقتصادی اسلام از مهمترین مباحث به شمار می رود، زیرا تفاوت نظامهای اقتصادی به طور عمده در دیدگاه آنها نسبت به مالکیت نهفته است. با شناخت شکل مالکیت و حدود آن، در هر نظام اقتصادی می توان به موضع آن نظام، در رابطه با سایر مسائل اقتصادی نیز پی می برد. به علاوه شکل مالکیت در جهت دادن به تولید، توزیع و مصرف نقش به سزایی دارد.^۵

موانع اقتصاد از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)

فقر: فقر، نداری، بدبختی، وابستگی و تلخکامی است. به فرد و جامعه ای فقیر و توسعه نیافته می گویند که دچار کمبود وسائل زندگی شود. غذا، لباس، مسکن، بهداشت و آموزش کافی در آن موجود نباشد و از این رو در بحرانی از مشکلات اقتصادی و نابسامانیها به سربرد.^۶

عوامل فقر: عوامل طبیعی و اجتماعی

عوامل طبیعی: عواملی که در ذات و طبیعت خلقت و هستی وجود دارد و هیچ انسانی، در وجود آمدن آن عوامل دخیل نبوده و به تمام معنا خارج از سیطره ی قدرت و تصرف او، آن عوامل کارش را انجام می دهد و فقر او بیچارگان را در جامعه بوجود می آورد؛ مانند: فقر جسمی، فقر عقلی، سفاهت (کم عقلی)، فقر فرهنگی، حوادث طبیعی.^۷

اجتماعی: عواملی که توسط اجتماع بر وضعیت زندگی افراد جامعه، تاثیر می گذارد، عوامل اجتماعی فقر نامیده می شود. از مهمترین این عوامل: فقدان برنامه های اقتصادی سالم و منظم دولتی و جنگ را می توان نام برد.^۸

پیامدهای فقر: سوء تغذیه و گرسنگی، رشد بی رویه ی جمعیت، وابستگی اقتصادی، بیکاری، فقدان و کمبود سرمایه گذاری، از پیامدهای ناگوار فقر و نیازمندی می باشد.^۹

امام سجاد (علیه السلام) در دعایی از خداوند طلب روزی گسترده و رفع فقر می نمایند و همچنین از وابستگی به دیگران به خداوند پناهنده می شوند:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ... وَلَا أَفْتَقِرَنَّ وَمِنْ عِنْدِكَ وَسَعَى^{۱۰}» خدا یا، بر محمد و خاندان او درود فرست... و بپناهم مخواه که روزی فراخ به دست تو است.

« طَلَبُ الْحَوَائِجِ إِلَى النَّاسِ مَذَلَّةٌ^{۱۱} » نیازمندی به مردمان از عوامل ذلت و خواری در زندگی است.

« طَلَبُ الْحَوَائِجِ إِلَى النَّاسِ ... هُوَ الْفَقْرُ الْحَاضِرُ وَقَلَّةُ طَلَبِ الْحَوَائِجِ مِنَ النَّاسِ هُوَ الْغِنَى الْحَاضِرُ^{۱۲} » طلب کردن احتیاجات از مردم، آن فقر آشکار است و کم طلب کردن از مردم، بی نیازی واقعی است.

همچنین در مورد سختی بدهکاری می فرمایند:

«اللَّهُمَّ... هَبْ لِي الْعَافِيَةَ مِنْ دَيْنٍ تَخْلُقُ بِي وَجْهِي وَيُخَارُ فِيهِ ذَهْنِي... وَأَسْتَجِيرُكَ يَا رَبِّ مِنْ ذَلَّةٍ فِي الْحَيَاةِ^{۱۳}»

خداوند! از آن دین (عدم توانمندی اقتصادی) که آبرویم بریزد و شخصیتم درهم شکند و ذهنم در حیرت

افتد؛ به سلامت دار. خداوندا پناه می برم به تو از این که با بدهکاری و ناتوانی اقتصادی در زندگی خوار و ذلیل شوم.

اسراف: اسراف در لغت به معنای درگذشتن از حد میانه، از حد تجاوز کردن، افراط و زیاده روی، تبذیر، ول خرجی، گزاف و بی اندازه یابی جا و بی محل خرج کردن و تلف کردن مال آمده است.^{۱۴}

ریشه های اسراف: جهل و ناآگاهی، خودنمایی، طغیان و استکبار، تربیت خانوادگی، چشم و هم چشمی، فساد اخلاقی، ثروت اضافی، ضعف ایمان، تقلید، استعمار، هوی پرستی، وسواس، تربیت مکتبی، حکومت های فاسد، رسانه ملی، از عواملی هستند که می توانند باعث زیاده روی و اسراف در زندگی شوند. اسراف باعث هدر دادن ثروتها، تفاخر و فخرفروشی، تباهی اخلاق، تباهی خانواده، بخل و تباهی دولت ها و... می شود.^{۱۵}

به عبارتی یکی از علل نابودی نعمت ها و سرمایه ها، بوسیله اسراف در کارهاست. نعمت های الهی برای بندگان است به شرطی که از افراط در استفاده ی آن جلوگیری کنند. گمان نکنند حال که خداوند به آنها رزق و روزی داده مجازند، هرکاری که مایل بودند انجام دهند.^{۱۶}

امام سجاد (علیه السلام)، در نیایشهای خود از گناه اسراف به درگاه خداوند پناه می برند:

«...وَتَعُوذُ بِكَ مِنْ تَنَاوُلِ السَّرَافِ وَمِنْ فَقْدَانِ الْكَفَافِ ...»^{۱۷} «خداوندا پناه میبریم به توازن آلودگی به اسراف و نداشتن کفاف زندگی.

گرانی: گران در لغت به معنای وزین، سنگین، ثقیل، هرچه قیمتش نسبت به چیزهای دیگر زیاد باشد و در مقابل ارزان است.^{۱۸} البته در علم اقتصاد و در کتب اقتصادی این مطلب با عنوان تورم شناخته میشود. تورم در لغت به معنی آماسیدن، ورم کردن، باد کردن و در اصطلاح اقتصادی به معنای افزایش بیش از حد نقدینگی به طوری که اقتصاد کشور نتواند آن را جذب کند و در نتیجه باعث بالا رفتن قیمت ها شود.^{۱۹}

چاره ی تورم: همان طور که گفته شد، در جامعه ای که با مشکل تورم مواجه است، صعود قیمت ها، آنچنان سرسام آور و ارزش داخلی و خارجی پول رایج، آنچنان متزلزل خواهد شد که علایج جزانه دام پول رایج و راهی جز تغییر واحد پول نخواهد داشت. برای آنکه مبارزه ی با تورم اقبال موفقیت داشته باشد، شناخت علت یا علل واقعی تورم و گرانی، و تاثیر مقداری آن، در قیمت ها لازم است وقتی که علت ها شناخته شد، مبارزه ی با تورم در دو جنبه، باید صورت گیرد. از یک طرف باید در جنبه ی تقاضا مجاهدت کرد، یعنی باید سطح تولیدات را بالا برد و از سوی دیگر در مورد عامل های پولی اتخاذ تصمیم کرد. ولی اگر هیچ کدام از این دو راه مقدور نباشد، حداقل باید در خنثی کردن تاثیرات نامطلوب عدم انطباق بین دو جریان پولی و جنسی کوشش نمود.^{۲۰}

حرص و طمع: حرص یک حالت درونی است که انسان را به تجسس دائمی مال و ثروت وامی دارد.^{۲۱} اگر افزون طلبی و زیاده خواهی در جامعه گسترش یابد و رفته رفته به صورت هنجار اجتماعی درآید، بسیار تهدید کننده خواهد بود^{۲۲}، چون شخص حریص و طمعکار به آنچه دارد قانع نمی شود و با چشم دوختن به داشته های دیگران، همیشه خود را محتاج و نیازمند به آنها نشان می دهد. به تعبیر دیگر، طمعکار همیشه فقیر و محتاج خواهد بود و از کمبود و محدودیت رنج خواهد برد، زیرا منشا ثروت و دارایی و احساس بی نیازی انسان، درونی است و از باطن و قلب انسان سرچشمه می گیرد. در چنین جامعه ای، فرآیند نمایش ثروت و فخر فروشی و زیاده خواهی، رونق خواهد گرفت پیدا است که این روند نتیجه ای جز روی آوردن به مادیات و دوری از معنویات نخواهد داشت. حرص در مصرف، یکی از عوامل تشدید تورم است. معمولاً در وضعیت تورمی برخی افراد به سبب نگرانی از افزایش قیمت ها به تهیه ی چند برابر نیازمندیهای زندگی خود اقدام کرده، باین کار خود، تقاضا برای کالا را افزایش می دهند که سبب تورم بیشتر می شود.^{۲۳}

خشکسالی: خشکسالی در لغت به معنای: سال بی باران، سالی که باران نیامده و بر اثر آن چیزی از زمین نروییده باشد. خشکسالی هم همان معنای بی بارانی و قحطی را می دهد.^{۲۴} در اصطلاح، خشکسالی عبارت است از کمتر باریدن از متوسط بارش سالانه و توزیع ناموزون بارندگی در منطقه.^{۲۵} دوران خشکسالی به دورانی گفته می شود که مقدار رطوبت و یا هر شاخص دیگر نسبت به شرایط میانگین منطقه، ناهنجاری منفی داشته باشد.^{۲۶} بطور مشخص خشکسالی یکی از عمده ترین بلایای طبیعی هستند که به لحاظ کاهش محصولات غذایی تاثیر مستقیمی را بر جنبه های اقتصادی - اجتماعی کشورها می گذارد.^{۲۷} امام سجاد (علیه السلام) در دعایی، از خداوند بارانی را طلب می کند که توسط آن قحطی و خشکسالی زدوده شود:

«اللَّهُمَّ اسْقِنَا غَيْثًا مُغِيثًا مَرِيْعًا مُمَرِّعًا غَرِيْبًا، تَرْدُّ بِهِ النَّهِيْضَ وَتَجْبِرُ بِهِ الْمَهِيْضَ»^{۲۸}

پروردگارا، ما را به بارانی کامل و فراوان که قحطی را بزدايد و رویاننده و پرورنده ی گیاهان و پرآب و فراگیر باشد - آنگونه که گیاهان و سبزه های پژمرده را شاداب کند و به حال اول برگرداند و کم آبی ها را جبران کند - سیراب فرما.

راهکارهای اقتصاد از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)

نفی اسراف یا اصلاح الگوی مصرف: برای آنکه الگوی مصرف به صورت ریشه ای وازپایه اصلاح شود، ابتدا باید خود شخص رفتارها و مصارف خود را با توجه به آموزه های دینی و فرهنگی و اقتصادی اصلاح کند تا خود به خود، اصلاح الگوی مصرف در خانوارها به اصلاح الگوی مصرف در سطح جامعه کشیده شود. هر خانواده ای در مرحله ی اول باید جایگاه خود را با توجه به مکان زندگی خود در شهر، روستا و میزان درآمد و نوع شغل و تعداد عائله بشناسد و سپس با توجه به نیازهای اساسی خود به طراحی الگوی مصرف خود، بپردازد و بدیهی است که در طراحی این الگو، آموزه های فرهنگی و دینی و اقتصادی، نقش اساسی و مهمی دارند.^{۲۹}

تاکید امام سجاد (علیه السلام) بر نفی اسراف:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَامْنَعْنِي مِنَ السَّرَفِ وَحَصِّنْ رِزْقِي مِنَ التَّلَفِ»^{۳۰} خداوندا بر محمد و آل محمد درود فرست و مرا از اسراف بازدار و روزی مرا در دژ مستحکم خود، از هرگونه تلف محفوظ بدار.

پرداخت زکات: زکات در لغت به معنای خلاصه چیزی، برگزیده ی چیزی، آنچه به حکم شرع باید به درویش و مستحق دهند و این کار بر مسلمانان واجب است.^{۳۱}

در اصطلاح شرعی به در صد معینی گفته می شود که شخص از دارائیهای خویش، به عنوان حق الهی کنار می گذارد تا به مستحق بپردازد.^{۳۲} پرداخت زکات فواید زیادی برای بهبود وضعیت اقتصادی افراد و جامعه دارد از جمله: فقر زدایی، پاک کردن افراد و اموال آنان و حفظ و فزونی اموال.^{۳۳}

اهمیت خارج کردن زکات مال از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام):

امام سجاد (علیه السلام)، در دعایی در صحیفه سجاده به اخراج زکات از مال، تاکید می کنند: «... وَأَنْ نُخْلَصَ أَمْوَالَنَا مِنَ التَّبِعَاتِ وَأَنْ نُطَهِّرَهَا بِأَخْرَاجِ الزَّكَاةِ...»^{۳۴} خداوندا توفیقمان ده، دارائیهامانرا که از مظالم و آنچه از راه ظلم و ستم بدست آمده، خالص و آراسته نمائیم و آنها را بایرون کردن زکات ها، پاک کنیم.

قناعت: قناعت در لغت به معنای: خرسندی، رضایه قسمت، بسنده کردن، بسنده کاری، راضی شدن به اندک چیز، صرفه جویی، خشنودی نفس به آنچه خداوند بر او مقدر کند.^{۳۵}

قناعت در اصطلاح شرعی، صفت و ملکه ای است که باعث خشنودی و راضی شدن و اکتفا کردن به چیز کم و نگه داری نفس از زیاده روی می شود. همچنین توجه و دقت داشتن به اینکه چیزی زیادتر از حد لزوم و مقدار معین شرعی و به قدر نیاز و اندازه و ضرورت صرف و خرج نشود.^{۳۶}

راحتی و آسایش، بدست آوردن گنج بی پایان، بی نیازی، محبوب شدن نزد خدا، نجات از اسارت ها، رسیدن به حیات طیبه و سعادت مندی، از آثار بسیار خوب قناعت می باشد.^{۳۷}

امام سجاد (علیه السلام) در مورد گوهر قناعت اینگونه می فرمایند:
«مَنْ قَنَعَ بِمَا قَسَمَ اللَّهُ فَهُوَ مِنَ أَغْنَى النَّاسِ»^{۳۸} بی نیازترین مردم کسی است که به روزی خود که خداوند مقسم آن بوده راضی شود

کسب و کار در جهت روزی حلال: به مجموعه اعمالی که انسان به کمک مغز، دست، ابزارها و ماشین ها، در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات انجام می دهد و در مقابل، بر انسان تاثیر می گذارد، کار گفته می شود.^{۳۹}

کار در علم اقتصاد، به عنوان یکی از آثار حیات انسان و از شئون ضروری زندگی اوبه شمار می رود. کار و تلاش، مهمترین معیار برای کاهش نابرابری و فقر است. یکی از مبارزات اسلام بابیکاری اهمیت فوق العاده ایست که به کار داده است.^{۴۰}

امام سجاد (علیه السلام) و همه ی پیشوایان معصوم (علیهم السلام)، بار زندگی خود را شخصا به دوش می کشیدند و هیچ گاه برای تامین ضروریات زندگی، خود را وابسته به دیگران نمی کردند؛ این امر بیانگر نوع نگرش آن برگزیدگان به دنیا و رابطه آن با آخرت است و براندیشه های انحرافی زهد مآبانه که کار و تولید را با کمالات معنوی و مصالح اخروی در تضاد می دانستند و یا افکار باطل ارباب مآبانه که کار را وظیفه ی افراد پست و پایین جامعه می دانستند، خط بطلان می کشد.^{۴۱}

امام سجاد (علیه السلام) در جایی، مقبولیت آدمی نزد خداوند را در گروه خدمت رسانی و کار کردن برای تأمین معاش خانواده میدانند:
«إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ اللَّهُ أَحْسَنُكُمْ عَمَلًا... وَإِنَّ أَرْضَاكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَسْبَغُكُمْ عَلَى عِيَالِهِ»^{۴۲} «محبوب ترین افراد به خدایکو کارترین شماست و... و مقبول ترین شما نزد خدا، پر تلاش ترین شما برای راحتی خانواده اش است.

امام سجاد (علیه السلام) در مورد حق مال فرمودند:
«وَأَمَّا حَقُّ الْمَالِ فَإِنَّ لَاتَاخُذَهُ إِلَّا مِنْ حِلِّهِ وَلَا تُنْفِقُهُ إِلَّا فِي حِلِّهِ»^{۴۳} «اما حق مال بر تو این است که آن را جز از راه حلال به دست نیاوری و جز در راه حلال مصرف نکنی.

از آثار کسب و کار در جهت روزی حلال می توان ثمرات زیر را نام برد:
کسب عزت و سربلندی، صعود به سوی کمال، تمرکز قوه ی خیال، بهره مندی از فکر و اندیشه ی

منطقی، کشف استعدادها و نبوغ افراد، امید واری به آینده و خودباوری، تاثیر مثبت بر فرزندان، ایجاد عدالت اقتصادی، خودکفایی و استقلال اقتصادی، ارتقا و توسعه ی اقتصادی جامعه و استقلال و عظمت سیاسی.^{۴۴}

نتیجه گیری

انسان در هر مسیری که گام بر می دارد ابتدا باید موانع و راههای صحیح پیشرف آن را شناسایی کند تا بتواند در آن مسیر موفق شود. همچنین اگر انسان در زندگی تمام فعالیت هایش را بر محور عقل و اصول و آموزه های دین، به گردش در آورد، می تواند زندگی روبه رشد و پیشرفت را داشته باشد. چه در زمینه های اقتصادی و چه در سایر زمینه ها.

پی نوشت ها:

- ۱- یوسف، فرجی، کلیات علم اقتصاد، تهران، انتشارات شرکت چاپ و نشر بازگانی، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۶
- ۲- منذر، کشف، ترجمه سیدحسین میرمعزی، مقاله علم اقتصاد اسلامی تعریف و روش، سال ششم، پاییز ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۶۲
- ۳- محمد علی، تسخیری، اقتصاد اسلامی؛ درسهایی در آئین اقتصاد اسلام و مباحث تکمیلی و اصولی متعلق به مایل معاصر، ترجمه محمد مقدس، تهران، انتشارات جمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۱۹۰
- ۴- محسن، غروریان، فهرست موضوعی صحیفه سجادیه، قم، انتشارات عصر ظهور، چاپ اول، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۵؛ ر.ک احمد، ترابی، امام سجاد جمال نیایشگران، مشهد، انتشارات بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹ ه.ش
- ۵- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مبنای اقتصاد اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ پنجم، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۲۱۹
- ۶- سیدهادی، حسینی، فقر و توسعه در منابع دینی، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶ ه.ش، ص ۱۹؛ ر.ک دفتر تبلیغات اسلامی، پدیده شناسی فقر و توسعه، ۴ ج، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۱، چاپ اول، ۱۳۸۰، صص ۵۵-۵۷
- ۷- بیت الله، بیات زنجانی، فقرستیزی، قم، انتشارات شکوری، چاپ اول، ۱۳۷۳ ه.ش، صص ۵۱-۵۸
- ۸- همان، صص ۱۲۸ و ۱۴۱
- ۹- همان، صص ۲۲۱-۲۲۵
- ۱۰- صحیفه سجادیه: ۱۵/۲۰
- ۱۱- ابو محمد، حرّانی، ترجمه تحف العقول عن آل رسول (ص)، ترجمه علی اکبر میرزایی، قم، انتشارات صالحان، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۵۰۳
- ۱۲- همان جا
- ۱۳- صحیفه سجادیه: ۱/۳۰
- ۱۴- علی اکبر، دهخدا، فرهنگ متوسطه دهخدا، ۲ ج، ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۴۶
- ۱۵- ر.ک جواد، ایروانی، علی جلائیان اکبرنیا و جمعی از نویسندگان، اصلاح الگوی مصرف از نگاه اسلام، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، صص ۳۲۴؛ ر.ک محمد، سبحانی، یامچی، اصلاح الگوی مصرف (اسراف)، تهران، انتشارات هستی نما، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۸۵؛ ر.ک سیدمهدی، موسوی کاشمری، پژوهشی در اسراف، قم، انتشارات موسسه بوستان کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۱۰۰؛ ر.ک محمود، اکبری، اسراف، تباهی سرمایه ها، قم، انتشارات فتیان، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۳۰
- ۱۶- همت، سهراب پور، گناه و اثر آن، قم، انتشارات اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۷۴ ه.ش، ص ۲۴۴
- ۱۷- صحیفه سجادیه، ۵/۸
- ۱۸- فرهنگ متوسط دهخدا، ص ۲۴۰۴
- ۱۹- همان، ص ۱۴۶
- ۲۰- داوود، محمدی، محسن آیتی، کلیات اقتصاد (نگرش اسلامی)، انتشارات نورپردازان، کرمانشاه، چاپ اول، ۱۳۷۷ ه.ش، ص ۱۶۷
- ۲۱- سید مجتبی، موسوی لاری، بررسی مشکلات اخلاقی و روانی، قم، انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۸۱ ه.ش، ص ۲۱۲؛ ر.ک محمود، اکبری، کاسب بهشتی، قم، انتشارات فتیان، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۷۱
- ۲۲- مهدی، رشیدی، فزون طلبی و راههای تعدیل ثروت در اسلام، قم، انتشارات مرکز پژوهشهای اسلامی صداوسیما، چاپ اول، ۱۳۸۴ ه.ش، ص ۸
- ۲۳- سعید، فراهانی فرد، سیاست های اقتصادی در اسلام، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه ی اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۱۴۶
- ۲۴- فرهنگ متوسطه ی دهخدا، ص ۱۱۳۶

- ۲۵- پرویز، کردوانی، خشکسالی و راههای مقابله با آن در ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ه.ش، ص ۴
- ۲۶- منوچهر، فرج زاده، خشکسالی (از مفهوم تاراهکار)، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ اول، ۱۳۸۴ ه.ش، ص ۹
- ۲۷- همانجا
- ۲۸- صحیفه سجادیه: ۴/۱۹
- ۲۹- سیداحمد، دیباجی، فرهنگ تولید و مصرف در اسلام، قم، انتشارات اکرام، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۴۹۳
- ۳۰- صحیفه سجادیه: ۲۲/۲۰
- ۳۱- فرهنگ متوسطه دهخدا، ص ۱۵۷۶
- ۳۲- محمد علی، تسخیری، پنجاه درس در اقتصاد اسلامی، تهران، انتشارات فرهنگ مشرق زمین، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش، ص ۳۷۰
- ۳۳- ر.ک مبانی اقتصاد اسلامی، ص ۳۵۵
- ۳۴- صحیفه سجادیه: ۱۰/۴۴
- ۳۵- فرهنگ متوسط دهخدا، ص ۲۱۹۰
- ۳۶- سیدضیاءالدین، قاضی زاده فرد، اصلاح الگوی مصرف چرا؟ چگونه؟، تهران، انتشارات موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، چاپ اول، ۱۳۹۲ ه.ش، ص ۴۶
- ۳۷- ر.ک عباس، محفوظی، اخلاق اسلامی، قم، انتشارات مشهور، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش، صص ۳۰۷-۳۱۲؛ ر.ک محمدرضا، محمدی، قناعت و سلامت روان، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ه.ش، صص ۵۷-۶۱
- ۳۸- ابومحمد، حرّانی، ترجمه تحف العقول عن آل الرسول (ص)، ترجمه علی اکبر میرزایی، قم، انتشارات صالحان، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۵۰۱
- ۳۹- جمعی از پژوهشگران، کاروتلاش رمز موفقیت، قم، انتشارات مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۱۵
- ۴۰- نظر، دهمرده، بیکاری و تورم، مشهد، انتشارات مرنیز، چاپ اول، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۱۱۴
- ۴۱- سیدحسین اسحاقی، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی، قم، انتشارات هاجر، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ه.ش، ص ۱۱۱
- ۴۲- ترجمه تحف العقول عن آل رسول (ص)، ص ۵۰۳
- ۴۳- علی محمد، حیدری نراقی، رساله حقوق امام سجاد (ع)، قم، انتشارات مهدی نراقی، چاپ هفدهم، ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۴۲۸؛ قدرت الله، مشایخی، حقوق از دیدگاه امام سجاد (ع)، شرح رساله حقوق، قم، انتشارات انصاریان، چاپ سوم، ۱۳۸۵ ه.ش، ص ۴۳۷
- ۴۴- سیدحسین، اسحاقی، کاروتلاش در فرهنگ اسلامی، قم، انتشارات مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، صص ۴۵-۵۳؛ ر.ک جمعی از پژوهشگران، کاروتلاش رمز موفقیت، قم، انتشارات مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش، صص ۲۵-۲۹؛ ر.ک محمد رضا، احمدی، نگاهی به وجدان کاری و فرهنگ سازمانی با رویکرد دینی، قم، انتشارات زمزم هدایت، چاپ اول، ۱۳۸۴ ه.ش، صص ۸۸-۹۰